

Հայ հնագիտութեան միւս խոշորագոյն դէմքը, Strzygowski փորձած էր ընել այդ համեմատական ուսումնասիրութիւնը։ Իր գլխաւոր աշխատութեան վերնագիրն իսկ՝ *Baukunst der Armenier und Europa*, կը վկայէ որ հեղինակը միասնաբար կը դիտէ հայ և եւրոպական արուեստները։ Ինչպէս զիտենք, արդիւնքը այնքան անսպասելի և ապշեցուցիչ եղաւ, որ պայթեցաւ ումբի պէս զիտութեան անվրդով և քիչ մը հնացած երկնակամարի վրայ և իրարանցում բարձրացուց հին տեսակէտներուն կառուցող գիտուններու մէջ։ Գիտուններու մէկ մասը համաձայնեցաւ Strzygowski-ի հետ, իսկ միւսն ալ, ընդհակառակն կատարի կերպով յարձակեցաւ անոր վրայ, չհաշտուելով այն մտքի հետ՝ որ հայ ճարտարապետութիւնը նպաստած էր եւրոպականի զարգացման։ Պէտք է ըսել որ Strzygowski-ի աշխատութիւնը ունէր խոցելի կողմեր։ Անոր չափազանց համարձակ հայեացքները հայ ճարտարապետութեան տարածման և ազդեցութեան մասին միշտ ամբապնդուած չէին փաստերու միջոցով։ Բացի այդ՝ Strzygowski-ի գիրքը լոյս տեսնելէ յետոյ նոր պեղումներ և ուսումնասիրութիւնները մէկը միւսին ետեւէն նոր զենք կու տային Strzygowski-ի հակառակորդներուն հայ արուեստի պերճաշուէ համար։ Որովհետեւ մինչ ուրիշ երկիրներու մէջ անընդհատ կը բացուէին նոր յուշարձաններ, Հայաստանի մէջ, դժբախտաբար ոչ մէկ նոր յուշարձաններ չկային։ Բազմաթիւ հայ յուշարձաններ մնային թողուած գետնի տակ և կիսականգուն մնացածներն ալ չդարձան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան օբյեկտներ։

Միայն երբեք այս կամ այն գիտնականի աշխատանքը կու գար քիչ մը բաժնաբեկ հայ արուեստը ծածկող վարագոյրի մէկ անկիւնը և ցոյց կու տար հայ և եւրոպական արուեստներու ունեցած սերտ

կապակցութիւնները։ Այսպէս Baltrušaitis-ը ցոյց տուաւ հայ արուեստի նշանակութիւնը ուսումնական և գոթական ոճերու զարգացման համար։ Օրիորդ Սիւրբի Տէր-Ներսէսեան յայտնաբերեց մանրանկարները։ Գարեգին Արք. Յովսէփեան լոյս աշխարհ ընծայեց հնագոյն խաչքարերը և կոթողները, որոնք այնքան կարեւոր են քրիստոնէական արուեստի սկզբնաղբիւրները որոշելու համար։

Այս ամբողջը ցոյց կու տայ որ հայ հնագիտութիւնը կարող է զարգանալ արդիւնաւոր կերպով միայն սերտօրէն կապուելով եւրոպական հնագիտութեան հետ։ Ահա այդ կայն է, որ ստեղծուած է Սորպունի մէջ։ Շեշտենք որ մեր նպատակը պէտք է ըլլայ անպատճառ և միայն՝ դրսեւորել հայ արուեստի ազդեցութիւնը ուրիշ ազգերու վրայ։ Պէտք է հրաժարիլ ամէն տեղ հայ միակողմանի ազդեցութիւն տեսնելու միամիտ ազգայնական ձգտումէն, որ կարող է վարկաբեկել հայ հնագիտութիւնը եւրոպացիներու աչքին։ Գեղարուեստական-պատմական երեւոյթները շատ բարդ են։ Հայ հնագիտութիւնը կարող է հեղինակութիւն ունենալ միայն այն պարագային՝ երբ դրուի եւրոպական ժամանակակից գիտութեան հաւասար մակարդակի վրայ։ Այս պատուաւոր և դժուար խնդիրը պէտք է լուծէ Սորպունի հայ հնագիտական կորիզը։

Մենք մտադիր ենք տալ «Բազմավէպ»-ի մէջ պարբերական տեղեկութիւններ «Գործնական պրոցի» որոշ աշխատանքներու մասին, որոնք կարող են այս կամ այն չափով հետաքրքրել հայ ընթերցողը։ Այդ տեղեկութիւնները կը վերաբերին թէ հայ յուշարձաններուն և թէ անոնց ուսումնասիրութեան նպատաւը օտար յուշարձաններուն։ Մենք ուրախ պիտի ըլլանք եթէ «Բազմավէպ»-ի ընթերցողները իրենց բնագոյտական գիտողութիւնները ընեն արժարժուող խնդիրներու շուրջ։

Ա. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ԿԻՆԵՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՍՏՈՒԳԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՆՕԹԵՐ

Ս Ի Ս

Սիւ բառին ծագումը շատ մը մեկնութիւններու առիթ տուած է։ Ըստ Ալիշանի՝ Սիւ անունն առաջին անգամ կը հանդիպինք Թէոտորիտի «Միանձանց Պատմութիւն» գրքին մէջ, ուր կը պատմուի Սիւնի Սիւնակեացի մասին։ Սիւնի Սիւնի է, ծնած 395-ին և վախճանած 445-ին։

Արար պատմագիրներ Սիւի մասին երբ կը գրեն, կը պատմեն անոր զրաւումը արարներու կողմէ 687-ին և կամ աւելի վերջ 704-ին Հարուն Էլ Ռեշիտ խալիֆայի կողմէ ու բաղաբը կը կոչեն «Սիւի» կամ «Սիւան»։

Պատմութիւնէն մենք գիտենք որ Կիլիկիոյ դաշտային մասի բնակչութիւնը Սեմական էր, իսկ լեռնային Կիլիկիոյ բնակիչները ոչ-սեմական։

Կիլիկիոյ Քրիստոսէ գրեթէ կէս դար առաջ երբ Կիլիկիոյ համար քոստիլ նշանակուած էր, իր նամակներուն մէջ կը խօսի լեռնարնակ ծովահէններու մասին, որոնք ասպատակութիւններ կ'ընէին ծովու ու ցամաքի վրայ, իջնելով իրենց անտիկ լեռնային դիրքերէն և որոնց զսպումը կը համարէ գրեթէ անկարելի։

Նոյն գանգաւորները ունին նաեւ Ասորական թագաւորները Քրիստոսէ առաջ 8-րդ դարու լեռնաբնակ ոչ-սեմական այդ ժողովուրդներու մասին, որոնք անյաղթելի էին։

Սիւ, Տաւրոսեան լեռներու մէկ կողմին

(1) Պատմականօրէն կրնանք հաւատալ, թէ այդ ոչ-սեմականները հայեր էին, այս մասին ուրիշ աղբյուրներ կան։

վրայ հաստատուած է, գրեթէ դաշտային դիրքի մը վրայ։ Շատ բնական էր որ բնակչութիւնը բաղկանար սեմական ցեղէ և քաղաքներու ու աւաններու անուններն ալ ըլլային սեմական։ Այս մենք շատ դիւրութեամբ կը տեսնենք Ատանայէն դէպի արեւելք տարածուած հողային շերտին վրայ։ Սոյ մօտ կը գտնուին սեմական անուններով շատ մը տեղեր։ Անարգաթա, Ամուտա, Թէլ Համուտ, Խախ, Միսիս եւայլն։ Ահա այդ սեմական անուններէն մէկն է նաեւ Սիւ։

Սիւ, Արամեական Խաախ քաղաքի բառէն առաջ եկած է։ Սեմականները 3 խաֆ տառը չեն հնչեցր. ڤ (սիւտ) կը գրեն և այդ կամ էլ կ'արտասանեն։ Նոյնպէս ալ Խաախ կը գրեն և Ասիս կ'արտասանեն։ Բառին սկզբի Ա-ը թաւ հնչում ըլլալուն՝ ինկած է և մնացած է միայն ՍԻՍ։ Սիւ, ուրեմն կը նշանակէ Քահանայ կամ կղերներու տեղ, վայր։

Թէոտորիտոս իր պատմութեան մէջ Սիւան կը գրէ Սիւի համար, որ ըսելէ «Խաախ» քահանաներու տեղ՝ քահանաներու քաղաք։ Սիւնի Սիւնակեաց քահանաներու այս քաղաքին մէջ ծնած ու սնած է, միայնակեացի կեանքը գեղարդասելով աշխարհիկ կեանքին, իր շրջապատէն ազդուած ընդգրկած է հոգեւոր կեանքը և եղած իր դարուն ամենայայտնի անձերէն մէկը։

Քահանաներու, Սիւաններու այդ քաղաքը՝ Սիւ վերջ ի վերջոյ եղած է նոյն իսկ հայոց ալ քահանայաքաղաք մը, կաթողիկոսանիստ աւան մը։

Արամեական կամ Ասորական այս քաղաքին մէջ ասորիները ունէին մէկէ աւելի եկեղեցիներ և եպիսկոպոսական թեմ էր. մեծ թիւով սեմական ժողովուրդ մը կ'ապրէր Սիւի մէջ։

Սիւ անունին խաախ բառէն առաջ եկած ըլլալուն ուրիշ փաստ մըն ալ ունինք որ մինչեւ ցարդ սխալ մեկնուած է։

Հալէպի մէջ «Հարթ Սիւի» անունով

կայ փոքր փողոց մը ուր կը գտնուին հազիւ տասնեակ մը տուններ:

«Հարըթ Սիսի»ն Սալիպէ կոչուած քրիստոնեաներու ընդարձակ թաղին շաւրունակութիւնն է: Սալիպէ, Հալէպի բոլոր քրիստոնեայ համայնքները պարփակող թաղն է. հոն են բոլոր քրիստոնեաներու եկեղեցիները, Հայերու, Մարոնիներու, Յոյներու, Ասորիներու և այլոց: Այս իսկ պատճառով կոչուած է Սալիպէ «Խաչի թաղ» կամ «Եկեղեցիներու թաղ»: Եւ ահա այս թաղին շարունակութիւնն է նաեւ «Սիսի» թաղը, որ ըսել է քահանաներու թաղ: «Հարըթ Սիսի» «Հարըթ Խասիսի», եկեղեցիներու թաղին առընթեր, քահանաներու բնակելի տեղ:

Աւանդութեամբ կ'ըսուի որ Հալէպի մէջ հայերը կը բնակէին «Սօգագ Էլ Ար-պային» թաղը, «Քառասնից թաղը» ուր, իբր թէ Սիսէն բռնազաղթած հայեր բնակութիւն հաստատած են: Իրականութիւնն է թէ այդ «Արպային» թաղին մէջ հին հայ ընտանիքներ մինչեւ հիմայ կը բնակին, մինչ Սիսի թաղին մէջ և ոչ մէկ հայ բնակած է ու կը բնակի: Տուներուն կառուցուածքի ձևերը, բաժանմունքները բոլոր երեսոյթները կը յայտնեն թէ այդ «Սիսի» թաղը եղած է միմիայն քահանաներու յատուկ թաղ մը:

Սիսի է ուրեմն այն ենթադրութիւնը թէ «Հարըթ Սիսի» Սսեցիներու թաղն է: «Հարըթ Սիսի» քահանաներու թաղ ըսել է և Սիս քաղաքն ալ Քահանայից Քաղաք՝ Արամէական Խասիս քառին ստուգաբանութեամբը:

ԿՈՊԻՏԱՌ - ԲԵՐԴԸ

Կոպիտառ, հռոմէական կամ լատինական անուն մըն է տրուած բերդի մը և կամ մեհեանի մը:

Կոպիտառ, լատինական սա երկու բառերէն մէկէն առաջ եկած կրնայ ըլլալ, Jupiter և կամ Cupid:

Նախ անենք Jupiter - ճիւփիթէո բառը:

Կիլիկեան շրջանի մեր մատենագիրները, բծախնդիր չեն եղած օտար անուններու հնչումին, և զանոնք հայերէնի վերածելու համար ընդունուած օրէնքներու հանդէպ ալ անտարբեր գտնուած են: Այս ուղղութեամբ կրնանք բազմաթիւ օրինակներ թուել: Sain-Guill եղած է Ջոնիլ, Guillaume՝ Կուլիլ, Sans avier՝ սանձել, ուրմաղդ, ըննաղդ եւայլն: Նոյն անփութութեամբ Jupiter - ճիւփիթէո բառը մերիները արտասանած են Կոպիտառ: Մենք, ուրեմն Կոպիտառ փնտռելու ենք Սոսյ մօտ տեղ մը, ուր Հռոմէացիները ճիւփիթէոյ մեհեանը կանգնած էին: Քօմանա-Շարտէրէ ծանօթ է իր հսկայ ու հոյակապ մեհեաններովը ուր վեցհազար ըուրմեր ու քրմահիներ կը սպասաւորէին, ուր կը գտնուէր նաեւ ճիւփիթէոյ յատկացուած հսկայ մեհեան մը: Բայց Քօմանան շատ հեռու է Սիսէն, ուրեմն չի կրնար ըլլալ մեր փնտռած Կոպիտառը, թէեւ մեծ յարմարութիւն կար որ այս տեղը նշանակէինք իբր Կոպիտառ:

Կոպիտառը պէտք է ըլլայ վահկայի (Չէքէյի) մօտ տեղ մը, և մենք ունինք վահկայի մօտ Թափանը և Քէօթիւնը, ուր կը գտնուին նոյնպէս մեհեաններու ու հին բերդերու աւերակներ: Հին ատենները մեհեանները կը ծառայէին նաեւ իբր բերդեր երբ երկիրը արշաւանքի կ'ենթարկուէր թշնամիին կողմէ: Այս բոլորը նկատի ունենալով, մենք մեծ հաւանականութիւն կը գտնենք որ Թափանը ըլլայ Կոպիտառը իր անառիկ զիրքովը ու մօտաւորութեամբը թէ Սիսի թէ վահկայի և թէ Կոկիսոնի:

Ինչպէս վերը ըսինք, Կոպիտառը կրնայ նաեւ «Cupid» բառէն առաջ եկած ըլլալ: «Cupid» սեռային բաղդը զրգող և

երկու տարբեր սեռերու մէջ, մարմնական հաճոյք, սէր, արթնցնող չաստուած մըն է, որուն մեհեանը կը գտնուէր գրեթէ ամէն տեղ ուր անտառներ ու պուրակներ կան և ուր Ափրոթիտի, Վէնիսի պաշտամունքները կը կատարուէին: Այս հեթանոսական «Cupid» չաստուածը Շնորհալիի կողմէ կը թարգմանուի բառական իմաստովը ու նշանակութեամբը «Այլա-մաստովը ու նշանակութեամբը «Այլա-սեռ» բառի, որ կը համապատասխանէ պաշտամունքի առարկայ չաստուածին ստորոգելներուն:

Իկոնիոյ Մասսիթ սուլթանը 1149-ին կ'արշաւէ Եփրատացոց երկիրը, կը գրաւէ Մարաշը և կը յառաջանայ դէպի Ծով-Դղեակ ուր կը գտնուէին Գրիգոր Պահ-լաւունի Կաթողիկոսը և իր եղբայրը Շնորհալին: Խուսափելու համար թշնամիէն, հալին: Խուսափելու համար թշնամիէն, Կաթողիկոսը և Շնորհալին կը լքեն դղեակը և կ'անցնին Թորոս Բ. Իշխանին երկիրը: Շնորհալին կը գրէ:

Մեք ի դղեկէն, որ ծով կոչի
Որ սեփական մեր էր տեղի.
Անցեալք հանդէպ ամրականի
Որ այլասեռ քար անուանի.
Առ բարեպաշտ մեծ իշխանի
Որոյ թորոս վերածայնի.
Որդի յաղթող Լեւոնի
Եւ Կոստանդեայ և Ռուբենի:

Կաթողիկոսն ու Շնորհալին «յայնիոյս Տաւրոսի» Թորոս Բ. իշխանի մօտ ապաստան կը գտնեն: Ծով-Դղեակէն Բերդուս ու Կոկիսոն անցնելով և անկից ալ «Այլասեռ քար ամրականին» Կոպիտառի բերդը մուտ գտնելով:

Պահլաւունին ու Շնորհալին երկու տարի

կը մնան Կոպիտառի «Այլասեռ քար»ի մէջ և 1151-ին թէեւ կը վերադառնան Ծով-Դղեակ բայց այլեւս անապահով զրո-նելով այդ փովրիկ դղեկը, կ'անցնին Հռոմ-կայ: Այս դէպքով, Կոպիտառը կ'ըլլայ երկու տարուան համար կաթողիկոսանիստ բերդ մը:

Կոպիտառ, վահկայի ու Սիսի մօտերը ամրացեալ զիրք մը պէտք էր ունենար, քանի որ հոն յայտնի ըմբոստ հայ իշխաններ հսկողութեան տակ կ'առնուէին և կամ տաժանակիր բանտարկութեան կ'ենթարկուէին: Գրիգոր Ե. Քարաւէժ կոչուող Կաթողիկոսը հոն բանտարկուած էր. Չապէլ թագուհին առաջին ամուսինը Անտիոքի իշխան Ֆիլիփ, թէեւ կ'ըսուի թէ Քարաւէժը բանտարկուած էր, բայց շատ հաւանական է որ բանտուած ըլլայ Կոպիտառի մէջ: Նոյնպէս Մլեն և ուրիշ իշխաններ ժամանակաւոր բանտարկու-թեան ենթարկուած են Կոպիտառի մէջ: Ուրեմն Շնորհալին «Այլասեռ»ը և «Կոպիտառ»ը նոյնացնելով «Թափան» արդի թրքական գիւղին հետ, մենք նկատի առած կ'ըլլանք սոյն գիւղին մօտ գտնուիլը թէ Սոսյ, թէ վահկայի և մանաւանդ Կոկիսոնի, որոնք յատուկ նշանակութիւն ունին Կիլիկեան պատմութեան կապակցու-թեամբ:

Տօքթ. Յ. ՏԵՐԳԱՉԱՐԵԱՆ

Հալէպ

Ծանօթութիւն. - Քար բառը մեր պատմիչներու կողմէ զործածուած է նաեւ բերդ բառին տեղ, ինչպէս ՄԵՏ ՔԱՐ, ՍԱՐՈՒԱՆԳԻ ՔԱՐ, ՔԱՐ ԿՈՊԻՏԱՌՈՒ, որոնք պատմական ամբողջներ են: Ըստ այսմ նաեւ ԱՅԼԱՍԵՐ ՔԱՐ = ԱՅԼԱՍԵՐ ԲԵՐԴ ըսել է: